

Anatoms, antropologs Nikolajs Cauna *The Anatomist and Anthropologist Nikolai Cauna*

Rīta Grāvere

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs
Antonijas iela 1, Rīga, LV-1010
E-pasts: rita_gravere@inbox.lv

Raksts veltīts vienam no izcilākajiem latviešu anatomiem Nikolajam Caunam (Fuksam), kas mācījies LU Medicīnas fakultātē (1932–1942), bija Anatomijas institūta subasistents, asistents, 30.–40. gados piedalījās Latvijas iedzīvotāju antropoloģiskajos pētījumos. Ar viņa vārdu saistās pētījums par latgaliešu antropoloģiju (1935), Latvijas dažādu novadu jaunkareivju pētījumi (1939), latviešu asinsgrupu izplatība Latvijā (1943) un zobu un aukslēju pētījumi (nenobeigts). Pēc Otrā pasaules kara N. Cauna strādāja Vācijā, Anglijā un ASV. Izcilākais latviešu cilmes anatoms pasaulē.

Atslēgvārdi: Nikolajs Cauna un latviešu karavīru antropoloģiskie pētījumi 20. gs. 30. gados, asinsgrupu izplatība latviešiem.

Nikolajs Cauna (līdz uzvārda maiņai 1940. gadā – N. Fukss)¹ pēckara paaudzei ir mazāk pazīstams. Tomēr Latvijas medicīnas, anatomijas un antropoloģijas vēsturē Nikolajs Cauna ir viena no savdabīgākajām personībām. Turklāt viņš nenoliedzami ir viens no izcilākajiem 20. gs. otrās puses anatomiem pasaulē.

Nikolajs Cauna pieder tai Latvijas pirmās republikas zinātnieku, anatomu un antropologu paaudzei, kas izglītību ieguva Latvijas Universitātē un kuras profesionālo izaugsmi sekmēja tās izcilās personības, kas savukārt bija mācījušās gan Pēterburgā, gan Tērbatā, bet radošo pilnbriedu piedzīvoja neatkarīgajā Latvijā.

N. Cauna dzimis 1914. gada 4. aprīlī Rīgā. Tomēr Pirmais pasaules karš ievilkā savas korektīvas, tāpēc līdz 8 gadu vecumam N. Cauna dzīvoja Krievijā – Ribinskā un Veļikije Lukos. Pēc atgriešanās Latvijā viņš mācījās Rīgas 23. pamatskolā, tad Rīgas 2. ģimnāzijā, apgūstot grieķu un latīņu valodu. Ģimnāziju beidzot, N. Cauna saņēma atzinības balvu „par centību un labām sekmēm”. 1932. gadā viņš imatrikulējās Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē un jau 1933. gadā tika ievēlēts par subasistentu LU Anatomijas katedrā.² Studijas viņš beidza 1942. gadā.

Kursa biedrs K. Arājs, raksturojot N. Caunu, visai precīzi ieskicēja ne tikai viņa savdabīgo vizuālo izskatu, bet arī rakstura iezīmes: „Fukss bija gara auguma, stalts un kustīgs, melniem viļņainiem matiem un lielām tumšām raga brillēm. Pēc dabas straujš un enerģisks, ar stipru gribasspēku un lielu caursišanas spēju, apdāvināts un centīgs.”³

Anatomijas profesors J. Prīmanis uzreiz ievēroja izcilo studentu, kam anatomija atšķirībā no vairuma studentu nesagādāja īpašas grūtības, tāpēc jau 1933. gadā piedāvāja viņam subasistenta vietu savā katedrā.⁴

N. Cauna labi zīmēja, kaligrāfiski rakstīja, tāpēc daudz tika nodarbināts Anatomijas muzeja darbā. J. Prīmaņa Anatomijas muzejā vēl tagad apskatāmi N. Caunas veidotie palielinātie ģipsī atlietie plaukstas un pēdas preparāti, kā arī mugurkaulāja skriemeļi.⁵ 1934. gadā J. Prīmanis ieteica jaunajam censonim pievērsties zinātniskam darbam un zinātniskās izpētes tēmu izvēlēties antropoloģijā. 30. gadi Latvijas antropoloģijas vēsturē bija īpaši straujas attīstības laiks. Šai nozarē pavērās visai plašs pētījumu spektrs, no pētījumiem etniskajā antropoloģijā līdz fiziskās attīstības visaktuālākajām problēmām. Tā kā Kurzemes, daļēji arī Vidzemes un Zemgales antropoloģijas problēmas vairāk vai mazāk lielos vilcienos jau bija apjaustas,⁶ tad N. Caunam piedāvātā izvēle krita uz tolaik vismazāk pētīto Latvijas reģionu – Latgali. Lai atvieglotu darbu, profesors J. Prīmanis ieteica vismaz sākotnēji šos pētījumus veikt Rīgā izvietotajās karavīru daļās, kur dienēja daudzi latgalieši,⁷ jo tas neprasīja papildu līdzekļus. Viņa kolēģis un draugs, tolaik arī Anatomijas institūta subasistents K. Arājs atcerējās, ka N. Cauna nesvārstīdamies piekrita un uzreiz veica priekšdarbus, sastādot un nodrukājot veidlapas. Tāpat viņš nopirka labu Ceisa firmas fotoaparātu un pēc 15. decembra plānoja uzsākt pētījumus. Līdz 1935. gada beigām viņš paveica milzu darbu. Pēc pilnas antropoloģiskās programmas (pazīmēm) N. Cauna izmērīja gandrīz 700 indivīdu vecumā no 22 līdz 25 gadiem no vairākiem Latgales apriņķiem – Jaunlatgales, Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils. Savāktais materiāls tika apkopots 1936. gadā, un autors par savu darbu saņēma 1. godalgu – zelta medaļu.⁸

Cik līdz tam bija zināms par Latgales pamatiedzīvotāju antropoloģiju? Visai maz. 1920.–1922. gadā vēl Anatomijas institūta pirmā vadītāja prof. G. Bakmaņa vadībā 13 kara ārsti izmērīja apmēram 11 000 kareivju no dažādiem Latvijas novadiem. Antropoloģiskās pētniecības programma toreiz bija visai neliela, tā ietvēra ķermeņa garuma rādītāju, matu un acu krāsu. Tomēr jau tad G. Bakmanis Latviju pēc iedzīvotāju ķermeņa garuma rādītāja sadalīja četrās joslās, kuru ģeogrāfiskais gradients virzījās no austrumiem (īsākie kareivji) uz rietumiem (garākie). Latgales iedzīvotājus atšķirībā no pārējo Latvijas novadu latviešiem raksturoja mazāks (īsāks) ķermeņa garums (vidēji 170,4 cm) pretstatā, piemēram, Ziemeļlatvijas latviešiem (171,5 cm) vai dienvidrietumlatviešiem, kas izcēlās ar garāko stāvu Latvijā (174,7 cm). Turklāt, kā tapa skaidrs pēc šiem pirmajiem pētījumiem, latgalieši atšķīrās no pārējās Latvijas iedzīvotājiem ne tikai ar īsāko augumu, bet arī ar gaišākas nokrāsas matiem un acīm.⁹

Šo visai nepilnīgo antropoloģisko datu gaismā prof. J. Prīmaņa ieteikums jaunajam anatomam 1934. gadā pievērsties latgaliešu izpētei bija visai aktuāls. Tas faktiski bija pirmais reģionālas nozīmes pētījums Latvijā, jo atšķirībā no agrāk veiktajiem līdzīga tipa pētījumiem Kurzemē un Vidzemē, kur parasti pētnieki aprobežojās ar vienu vai divām izlasēm, N. Cauna savā antropoloģiskās izpētes programmā iekļāva četru Latgales apriņķu iedzīvotāju antropometriskos mērījumus un arī asinsgrupu izmeklējumus. Svarīgi bija ne tikai apzināt Latgales iedzīvotāju morfoloģiskās atšķirības no pārējo novadu latviešiem, bet arī noskaidrot to iespējamās cēloņus. Pats J. Prīmanis savās publikācijās par latviešu antropoloģiju sliecās

Latgales iedzīvotāju morfoloģiskās īpatnības, galvenokārt jau īsāko ķermeņa garumu Latvijā, arī fiziski vāji attīstītu un slimu rekrūšu palielinātu skaitu, tiesa gan, bez pierādījumiem, skaidrot ar citu etnosu iedzīvotāju klātbūtni (integrāciju) latgaliešiem raksturīgajā antropoloģiskajā tipā, pieļaujot arī nelabvēlīgu sociālekonomisko apstākļu iespaidu.¹⁰

N. Cauna līdz 1935. gada 15. decembrim, kā vēsta K. Arāja atmiņas, izmērīja gandrīz 700 indivīdu vecumā no 22 līdz 25 gadiem. Tomēr grupas kodolu veidoja 22–23 gadus veci jaunkareivji no vairākiem Latgales apriņķiem – Jaunlatgales, Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils. Pirmo reizi pētījumā tika iekļauti ne tikai vietējie latvieši, bet arī šeit dzimušie krievu tautības jaunkareivji.¹¹ Vēlreiz akcentēsim arī to, ka šī pētījuma tapšanas laikā N. Cauna papildināja savu antropoloģisko programmu ar asinsgrupu pētījumu. Te gan jāatzīmē, ka ABO sistēmas seroloģiskās pazīmes jau no 1935. gada bija iekļautas Anatomijas institūta antropoloģiskajā programmā, tomēr tās vai nu vispār netika fiksētas, vai arī to izpētes rezultāti tā arī palika neapkopoti.

1935. un 1936. gadā bez savāktā antropoloģiskā materiāla matemātiskās apstrādes N. Cauna darīja daudzus citus darbus: Anatomijas muzejā sistematizēja kranioģoloģisko materiālu, pārrakstīja ar rakstāmmašīnu dažādus administratīvos katedras dokumentus, gāja uz iestādēm, kārtojot katedras darbu. Ar laiku viņš kļuva profesoram J. Prīmanim par neaizstājamu palīgu un sekretāru. Lai arī 1936. gadā N. Cauna uzsāka sava lielā latgaliešu antropoloģiskā materiāla sīkāku apstrādi, šai gadā viņš tika iekļauts topošās Vecpiebalgas antropoloģiskās ekspedīcijas sagatavošanā, kurā viņam bija atvēlēta atsevišķas vienības vadība. Turklāt N. Cauna sagādāja ekspedīcijai nepieciešamo inventāru. 1937. gadā bija paredzēta līdzīga ekspedīcija uz Jaunpiebalgu.

Tomēr N. Cauna starpbrīžos starp daudzajiem pienākumiem paguva izstrādāt arī savu pirmo zinātnisko darbu, kuru 1937. gada septembrī bija paredzēts iesniegt LU studentu godalgojamo darbu komisijai. Profesors Prīmanis palīdzēja, par Ls 60 mēnesī no Kultūras fonda piešķirtajiem līdzekļiem algojot zobārstniecības nodaļas 2. kursa studenti Tamāru Akimovu. Viņa palīdzēja N. Caunam (Fuksam) izdarīt bezgala daudzus aprēķinus un pēc viņa norādījumiem sastādīt pārskata tabulas. Pats N. Cauna, kā liecina K. Arājs, nodarbojās galvenokārt ar dažādo aprēķinu izvērtēšanu un fotomateriālu kārtošanu.¹²

Darbs tika nodrukāts trijos eksemplāros, taču kara gados vai pirmajā pēckara laikā manuskripts gājis zudumā. Kādā vēstulē 1989. gada Anatomijas muzeja vadītājam R. Lindbergam viņš atzina, ka vienīgo manuskripta eksemplāru atstājis Anatomikumā. Diemžēl darbs netika publicēts. Tāpēc neliels ieskats šai darbā sniegts pēc saglabāto veidlapu datiem, kuri apkopoti un zinātniski izvērtēti mūsdienu antropoloģisko pētījumu gaismā.¹³

N. Caunas pētījums par latgaliešu antropoloģiskajām īpašībām citu līdzīgu darbu vidū pozitīvi atšķīrās ne tikai ar kontingenta pamatatlasi, to izcēla arī skaidri pamatoti metodiskie principi, jo pirmo reizi pētījums ietvēra noteikta apdzīvotā reģiona (šai gadījumā – Latgales) iedzīvotāju dažādu morfoloģisko pazīmju ģeogrāfisko izkliedi, tās virzības skaidrojumu. Kopumā N. Caunas secinājumi apstiprināja vēl G. Bakmaņa izteikto secinājumu pareizību, ka latgaliešiem tiešām raksturīgs zemākais stāvs Latvijā (vidējais ķermeņa garums Latgalē bija 168,9 cm, reģionālā variācija arī bija

neliela – 168–169,9 cm). Latgaliešiem tipisko fizisko pazīmju kompleksu papildināja arī citas pazīmes: apaļāka galva nekā latviešiem citos rajonos (galvas indekss – 82,4), īsāka un platāka seja, strupāks deguns. Arī šīs atšķirības, tieši tāpat kā auguma garumu, toreiz skaidroja ar kaimiņu baltkrievu un poļu ietekmi, jo tiem, kā rādīja šo tautu publicētie dati, bija apaļāka seja un mīkstāki sejas panti. Tāpat tumšo matu krāsu, kas arī vietām bija vērojama Latgalē, pēc N. Caunas domām, ietekmēja poļu un krievu kaimiņi.¹⁴ Tādējādi, pārlūkojot N. Caunas pētījumu rezultātus, redzam, ka viņa secinājumi bija diezgan krasā pretrunā G. Bakmaņa 20. gados izteiktajam viedoklim, ka atšķirību pamatā ir nacionāli vēsturiski cēloņi.

Tomēr lielākā N. Caunas pētījuma nozīme ir viņa sniegto morfoloģisko pazīmju un to kompleksu ģeogrāfiskai variācijai un lokalizācijai Latgales reģionā. Turklāt līdz šai dienai N. Caunas aprakstītā populācija no Jaunlatgales (Abrenes) ir praktiski vienīgais šī Ziemeļlatgales nostūra publicējums, turklāt tāds, kas visai jūtami pēc morfoloģiskajiem kritērijiem atšķīrās no pārējās Latgales. Atšķirību pamatā bija mazāks galvas garums, lielāks platums, apaļāks galvas apveids, nedaudz platāka un vājāk profilēta seja. Pēc šiem rādītājiem šī Ziemeļlatgales grupa uzrāda vislielāko līdzību ar dienvidaustromigauņiem. Tāpēc tur veidojās vienots morfoloģisko pazīmju reģions ar Austrumbaltijas antropoloģiskā tipa dominanti. N. Caunas secinājumi pilnībā sakrita ar pētījumiem, kas veikti jau pēc Otrā pasaules kara, un tie apliecināja, ka Latgales iedzīvotāji var tikt diferencēti divās daļās – ziemeļu un dienvidu populācijās, no kurām katrai ir savs morfoloģisko pazīmju komplekss un vēsturiskās īpatnības to tapšanā.¹⁵

30. gadu vidus Anatomijas institūta asistentiem, tostarp arī N. Caunam, bija īpašas rosības gadi, jo institūts sadarbībā ar Latvijas Kultūras fondu iesāka pirmos plašos reģionālos pētījumus Piebalgā. Bez tam viņš piedalījās ne tikai šo materiālu kārtošanā, Anatomijas muzeja darbā, bet arī palīdzēja profesoram noformēt viņa darbus „Ievads antropoloģijas metodikā” un „Antropoloģiskais darbs Latvijā un latviešu antropoloģiskais raksturojums”, kuru korektūru lasīšana, kā liecina K. Arājs, arī gūlās uz viņa pleciem.

Kā izrādās, pēc N. Caunas iniciatīvas šajā laikā tika uzsākti būvdarbi muzejā, lai izveidotu atsevišķu istabiņu asistentiem, antropoloģijas kabinetu.

1938. gada 16. februārī N. Cauna tika iesaukts obligātajā karadienestā un norīkots Cēsu kājnieku pulkā, kur beidza instruktoru rotas kursus un kļuva par kaprāli. Viņa izdienas laiks bija no 1938. gada 15. maija līdz 1939. gada 15. augustam. Atvaļinājies no karadienesta 1939. gada 12. augustā. No 1943. gada 1. janvāra līdz 1955. gada 1. janvārim tika ieskaitīts rezervē, un pēc 1955. gada 1. janvāra viņam vajadzēja piebiedroties zemessargiem.¹⁶

Taču, arī iesaukts karadienestā, N. Cauna nolēma šo laiku izmantot lietderīgi un papildināt Latvijas armijas latgaliešu pētījumu ar karavīru datiem arī no citiem Latvijas novadiem. Tā uzkrājās visu novadu latviešu karavīru antropoloģiskais materiāls, izmērīto 3189 jaunkareivju veidlapas joprojām glabājas J. Prīmaņa Anatomijas muzejā.

Mainoties varām Latvijā, 1941. gada 20. martā N. Cauna kļuva par laborantu Medicīnas fakultātē ar 400 rbļ. lielu algu. Tikdams galā ar milzīgo mācību slodzi, N. Cauna atrada vienu otru vaļīgāku brīdi, lai apstrādātu 1939. gadā savākto

antropoloģisko materiālu. Tas gan savu publicējumu sagaidīja stipri vēlāk, jau pēc Otrā pasaules kara atjaunotās Latvijas Republikas laikā, kad 1939. gada kareivju antropoloģiskos datus papildināja līdzīgs 90. gadu Latvijas armijas karavīru morfoloģiskā statusa izvērtējums.¹⁷ Būdam ASV, N. Cauna ar padomu daudz palīdzēja šīs publikācijas tapšanā. Taču 30. gadu nogalē viņš vēlējās apstrādāt arī savāktos datus par asinsgrupām.

N. Caunas daudzpusību un interešu plašumu raksturo tas, ka no 1941. gada 15. aprīļa līdz decembrim N. Cauna ar pārtraukumu (no 1. jūlija līdz 28. septembrim) strādāja Republikāniskajā asins pārliešanas stacijas seroloģiskajā nodaļā, tuvāk iepazīstoties ar šo medicīnas daļu. Tāpēc atsevišķi skatāms un vērtējams N. Caunas seroloģiskais pētījums par latviešu asinsgrupām, viņa pirmā publikācija, kas iznāca 1943. gadā.¹⁸ Var droši teikt, ka viņš bija šīs antropoloģijas nozares aizsācējs Latvijā. Lai gan Latvijas mediķi arī līdz tam bija pieskārušies dažiem asinsgrupu vērtējumu aspektiem, tomēr viņu publicētie seroloģiskie materiāli bija visai nepilnīgi un galvenokārt bija iegūti slimnīcās,¹⁹ kamēr N. Caunas pētījums šai jomā izdevīgi atšķīrās tieši ar antropoloģisko skatījumu un vērienu. To atzina gan K. Dolietis vēl 1934. gadā, gan A. Spilners, kas, publicējot savu seroloģisko pētījumu rezultātus, atklāti rakstīja, ka šis darbs jāturpina un jāveic uz vietas pa novadiem, tāpat kā veic antropoloģiskos pētījumus.²⁰

N. Cauna apkopoja datus par 3251 indivīda asinsgrupām. Rezultāti atbilstoši reģionālajam aspektam tika grupēti pa novadiem. Vidzemē bija izpētīti 1238 indivīdi, Kurzemē – 499, Zemgalē – 609, bet Latgalē – 905.

Interesanti atzīmēt, ka darba gaitā autors tīri metodiski konstatēja, ka viņa savāktajā materiālā vismazāk variē I jeb (0) asinsgrupa un IV (AB) asinsgrupa, bet pretstatā tam izteiktu ģeogrāfisko gradientu uzrāda II (A) un III (B) asinsgrupa. Te gan jāatceras kāda visai svarīga vēl K. Dolieša atrastā likumsakarība, kurš, aprakstot L. Ū. chirurgiskā propaedeutiskā klīnikā savāktos materiālus, konstatēja tādu visai ievērojamas cienīgu faktu, ka B grupas, tostarp arī AB grupas asinis, latviešiem ir sastopamas biežāk nekā vakareirobiešiem un ir ļoti tuvas krievu indeksam. N. Caunas pētījumā A un B asinsgrupu izkliede raksturota pēc t. s. „bioķīmiskā rases indeksa”. N. Cauna pirmais Latvijas seroloģiskajā materiālā pamanīja, ka arī šai sistēmā atainojas latviešu antropoloģijā pazīstamā diference, kura vispirms asinsgrupu sastāvā bija vērojama starp Latvijas rietumiem un austrumiem. Bioķīmiskais rases indekss Latvijas rietumu grupās (1,27–1,74), pēc N. Caunas aprēķiniem, bija apmēram par 0,5 lielāks nekā austrumu izlasēs (1,08–1,31). Šo starpību pētnieks mēģināja skaidrot ar kaimiņtautu ietekmi: rietumu apgabalos ar zviedru un vācu, austrumos – ar krievu.

Taču autors nespēja rast skaidrojumu kādam paša novērojumam – seroloģiskajai diferencei starp Kurzemi un Vidzemi, jo, pēc autora viedokļa, lai rastos tāda starpība, vajadzīgs ilgstošs fizisks iespaids, bet nav pierādījumu, ka tāds varētu būt bijis. Turklāt to neapstiprināja arī citu tautu ietekmes meklējumi, jo, skaidrojot Kurzemes latviešiem sastopamo bioķīmisko indeksu (1,6–1,7), tas, attālinoties no jūras, nesamazinājās, un bez tam zviedriem šis indekss bija vēl lielāks. Tāpēc autors nonāca pie slēdziena, ka atrisinājums jāmeklē paša tautā.

Daļa viņa secinājumu apstiprinājās jau pēc Otrā pasaules kara, kad prof. R. Denisova, veicot līdzīgu pētījumu, arī konstatēja A gēna pakāpenisku skaita samazinājumu virzienā no rietumiem uz austrumiem. Kurzemes latviešiem šis gēns sastopams 29,3% kopā ar mērenu B gēna (16,3%) koncentrāciju, Vidzemē tā skaitliskā sastopamība ir nedaudz zemāka (27%), kamēr Latgalē nepārsniedz 24%. Tomēr R. Denisova atšķirībā no N. Caunas šādu A gēna ģeogrāfisko izkliedi un zemāko B gēna koncentrāciju Kurzemē lielā mērā skaidroja ar senatnē notikušo gēnu plūsmu no Skandināvijas, kur ir viens no augstākajiem šī gēna sastopamības centriem, kas arī iespaidoja augstu tā koncentrāciju Kurzemes lībiešiem.²¹

N. Caunas zinātniskās intereses antropoloģijā neaprobežojās ar stomatoloģiju un seroloģiju, viņa zinātniskajā redzeslokā bija visai plašs antropoloģisko problēmu loks, kas savu izpausmi guva arī uzsāktajā pētījumā par zobu sistēmu. Bez tam N. Caunas enerģija un darba spējas bija tik lielas, ka, turpinot akadēmisko karjeru kā asistents pie profesora J. Prīmaņa, tai pašā laikā viņš darbojās kā skolas ārsts savā bijušajā ģimnāzijā. Turklāt viņš ieinteresējās par ķirurģiju, tāpēc 1941.–1944. gadā N. Cauna bija atrodams arī LU trešajā ķirurģiskajā klīnikā pie doc. A. Alkšņa. Pateicoties prof. J. Prīmanim, N. Cauna kara laikā kā vienīgais Anatomijas katedrā saņēma t. s. „bruņu” pagaidu iespēju būt nepaņemtam vācu armijā.

Medicīnas fakultāti ar atzīmi „ļoti sekmīgi” N. Cauna beidza jau vācu laikā – 1942. gada 19. jūnijā – un uzreiz tika ievēlēts par asistentu Anatomijas katedrā. 1942. gada 23. jūnijā N. Cauna salaulājās ar medicīnas studentu Dzidru Priedi.²² 1944. gadā līdz emigrēšanai uz Vāciju N. Cauna bija arī Latvijas Ārstu kameras vadītājs.

Raksturojot N. Caunas pievēršanos zobu aukslēju pētījumiem dažādos laika posmos, ko N. Cauna kā zinātnisko darbu uzsāka vēl pirmajā padomju varas gadā, lielā mērā viņu var uzskatīt par zinātniskās odontoloģijas (zobu pētniecības) aizsācēju Latvijā. Lai gan pētījums palika nenobeigts, tomēr daži secinājumi N. Caunam radās, un viens no tiem bija, ka senāko gadu simteņu galvaskausiem zobi bija spēcīgāki. Radās arī citi secinājumi, taču karš un citi notikumi šim darbam pārvilka svītru. Vēl tagad J. Prīmaņa Anatomijas muzejā var apskatīt N. Caunas zinātnisko mantojumu odontoloģijā. Šī antropoloģijas nozare savu uzplaukumu Latvijā piedzīvoja 70.–80. gados, kad no jauna atsākās odontoloģiskie pētījumi, aptverot ne tikai latviešus vien, bet arī citus Eiropas iedzīvotājus senākās vēstures kontekstā.²³

Otrais pasaules karš Latvijā beidzās ar lielas daļas mediķu došanos trimdā. Starp tiem bija arī N. Cauna, kas 1944. gada rudenī devās uz Vāciju. Viņam laimējās, jo sākumā viņš praktizēja Hanoveras tuvumā Sāršetā, pēc tam Ešershausenā Holcminde apr. Nodibinoties Baltijas Universitātei, N. Cauna no 1946. līdz 1948. gadam akadēmisko darbu turpināja šajā universitātē Hamburgā (vēlāk Pinebergā). Tur viņš ne tikai lasīja lekcijas un vadīja praktiskos darbus anatomijā, bet izveidoja un vadīja anatomijas institūtu.²⁴ Kā atcerējās tā laika zobārstniecības nodaļas lektore Māra Zalcmāne-Treija, „bija paredzēts, ka anatomijas lekcijas lasīs prof. J. Prīmanis, taču studentiem neizdevās viņu bieži satikt. Lektors N. Cauna bija tas, kas ar savām zināšanām, enerģiju un lielo mieru un laipnību bija anatomijas tēvs zobārstiem. Šai laikā viņš izveidoja arī anatomijas apmācības muzeju ar vairāk kā 100 preparātiem, modeļiem, nolējumiem un tabulām.

Viņa sagādātais un iekārtotais anatomijas muzejs bija īpašas uzslavas vērts. Tajā pietiekamā daudzumā atradās studentu apmācībai nepieciešamie kauli un līķi. Lektors N. Cauna un daži medicīnas studenti viņa uzraudzībā izgatavoja ģipša modeļus un zīmējumus”.²⁵

1948. gadā pēc Anglijas universitātes pārstāvju apciemojuma Pinebergā N. Cauna tika uzaicināts par lektoru Anglijā. Nākamos 13 gadus N. Cauna pavadīja Ziemeļanglijā, kur vienā no vecākām universitātēm no 1948. līdz 1961. gadam docēja Darhamas Universitātes Medicīnas fakultātes Anatomijas institūtā. Viņa dzīvesbiedre tur strādāja patoloģijas nozarē.

Pēc Otrā pasaules kara viņa zinātnisko interešu lokā bija galvenokārt anatomija. Sākotnēji pētījumi vēl balstījās klasiskajā anatomijā, un N. Cauna strādāja plaukstu anatomiskajā izpētē. Taču jau drīz viņš aizsāka pētījumus perifērisko, jušanas un autohtono orgānu ultrastruktūras pētniecībā, pētot šo orgānu histoķīmisko raksturojumu.²⁶ Vēlāk viņš pievērsās nervu galotņu pētniecībai, iedziļinoties neirobioloģijas problēmās.

Priekšstatu par to, kā mainījās anatomiskā pētniecība un tās pasniegšana pasaulē pēc Otrā pasaules kara, varam gūt arī pēc dažām prof. J. Prīmaņa vēstulēm no ASV uz Rīgu Paulam Stradiņam. Vēstulē Paulam Stradiņam 1958. gada 25. janvārī J. Prīmanis rakstīja: „Visumā anatomijas pasniegšanas stundu skaits tiek samazināts un bioķīmijas rēķina. Ja tās tas ies uz priekšu, tad anatomikumi pārvērtīsies par ķīmijas laboratorijām.

Tagad pastāstīšu par apmācību anatomijā šeit. Lekcijas anatomijā pa lielākai daļai ir atņemtas, kā novecojis paņēmiens jo visiem studentiem ir labas grāmatas. Tiek lasītas tikai dažas lekcijas par komplicētākiem jautājumiem. Lekciju vietā ir diskusijas ar studentiem par iepriekšējā dienā padarīto darbu. Preparēšanā tiek pielietota topogrāfiskā metode.”

Anglijā 1954. gadā N. Cauna aizstāvēja M. Sc., bet 1961. gadā D. sc. grādu.²⁷

Emigrācijā nepārtrūka N. Caunas saites arī ar profesoru J. Prīmani, kas strādāja ASV Pitsburgas Universitātē. J. Prīmanis vēstulēs vispirms Paulam Stradiņam, bet pēc viņa nāves dēlam Jānim Stradiņam samērā bieži pieminēja N. Caunu kā savu iespējamo vietnieku un aizvietotāju Pitsburgā anatomijas laukā, jo „šeit Amerikā ir plašākas iespējas visos pētniecības novirzienos. It sevišķi mēs esam rosīgi histoķīmijā un elektromikroskopijā. Šīm nozarēm tad arī vēlas piegriezties Dr. Cauna” (no vēstules Jānim Stradiņam 1957. gada 22. septembrī).

Vēlāk gan, kā rakstīja profesors 1958. gada 25. janvāra vēstulē Paulam Stradiņam: „mans bijušais asistents N. Cauna, kuru gribēju dabūt uz Pitsburgu, tagad galīgi nolēmis palikt Anglijā, jo dabūjis paaugstinājumu.” Līdzīga doma izteikta arī 1958. gada 24. jūlijā vēstulē draugam, ka Dr. Cauna šogad brauks uz Rokfelleru institūtu studēt elektromikroskopiju. Viņš palika Anglijā.

Taču jau 1961. gadā situācija mainījās. 19. maija vēstulē Jānim Stradiņam profesors J. Prīmanis atzina, ka „šoruden no Anglijas pie mums pārceļas prof. Dr. N. Cauna (mans bijušais asistents), kas ar laiku būs mans vietnieks”. Līdzīga doma skan arī 1961. gada 28. septembra vēstulē: „... tā kā nākamajā gadā man paliek 70 gadi, decembrī uz šejieni brauks N. Cauna, kas ir pilns profesors.” J. Prīmanis ar

lepnumu atzina, ka „N. Cauna 14 gadus nostrādājis Anglijā un ir izcils zinātnieks un pedagogs. N. Cauna ir izveidojis par ļoti nopietnu zinātnieku, jau tagad publicējis kādus 40 darbus, galvenā kārtā par nervu galotnēm perifērijā”.²⁸

1961. gadā jau pēc prof. J. Prīmaņa uzaicinājuma N. Cauna pārcēlās uz Ameriku, Pisburgas Universitāti, kur no 1961. līdz 1975. gadam bija anatomijas profesors, vēlāk līdz 1983. gadam Anatomijas institūta vadītājs un kopš 1984. gada emeritētais profesors.

Pisburgas Universitātē N. Cauna divas reizes saņēma *Golden Apple award* par izcilu pedagoģisko darbību.²⁹

Amerikā N. Cauna arvien vairāk iesaistījās arī klīniskās problēmās, sadarbojoties ar klīnicistiem. N. Caunas zinātniskais mantojums ietver gandrīz 100 zinātniskus rakstus un citas publikācijas. Nenoliedzami, viņš ir izcilākais latviešu anatoms pēc Otrā pasaules kara.

N. Caunas profesionālo karjeru raksturo arī viņa piedalīšanās pasaules nozīmīgās sabiedriskās organizācijās. No 1969. gada viņš bija redkolēģijas loceklis Amerikas anatomu oficiālajam žurnālam „The American Record”, darbojies daudzās profesionālās organizācijās: „Anatomical Society of Great Britain and Ireland” (kopš 1949. gada), „American Association of Anatomists” (1959), „Royal Microscopical Society” (1960), „Anatomische Gesellschaft” (1961), „Histoshemical Society” (1964), „Royal Society of Medicine” (1965), „American Association for Advancement of Science” (1965), „American Society for Cell Biology” (1970), „International Association for Study of Pain” (1974), „Pittsburgh Neuroscienc Society” (1976). Tāpat viņš bija vairāku citu neakadēmisku biedrību loceklis: „Appraisal Panel of AAMC AVLINE” (1976–1982), „The Medical Advisory Board on Education Folms” (1977–1982).³⁰

Atšķirībā no daudziem citiem emigrācijas mediķiem, kas labprāt pievērsās arī medicīnas vēstures jautājumiem un atmiņu publicējumiem, N. Cauna laikam bija vienīgais, kas nerakstīja nedz atmiņas, nedz apceri par kādām noteiktām medicīnas vēstures tēmām. Viņam arī gandrīz kā vienīgajam latviešu izcelsmes zinātniekam nav publikāciju LĀZAS apkārtrakstā.

Tomēr bija viens izņēmums, kas rāda profesora attieksmi pret dzimteni un medicīnas studijām. Sagaidot savu 85 gadu jubileju, N. Cauna, cerot, ka dzimtenē varētu būt vērtīgs viņa padoms un pieredze, atsūtīja žurnālam „Latvijas Ārsts” savu redzējumu par medicīnas skolām pārejas laikmetā.³¹ Autors izteica viedokli par medicīnas studentu apmācību, kas kardinālā veidā mainījusies pēc Otrā pasaules kara.

„Akadēmisko zinātņu mācībspēki,” rakstīja N. Cauna, „vairs negrupējas tradicionālās katedrās atkarībā no tā, kādu priekšmetu viņi māca studentiem. Viņi apvienojas profesionālās pētniecības grupās un veido institūtus jeb departamentus, kas atbilst viņu pētniecības programmām. Arī studentiem apmācība pirmajos divos medicīnas studiju gados tagad radikāli atšķiras no tradicionālā apmācības veida, jo neeksistē vairs atsevišķi anatomijas, fizioloģijas un citi kursi. Šie kursi tagad sašķelti un integrēti orgānu sistēmuursos. Turklāt tie ir klīniski orientēti.

Vai Latvijai vajadzētu sekot Rietumu idejām un cik tālu, tas ir apsverams jautājums. Medicīnas skolas pārorganizēšana uz pētniecības pamata Latvijā saistītos

ar ievērojamiem izdevumiem laboratoriju attīstībā un uzturēšanā. To tomēr varētu atļauties, ja Medicīnas Akadēmija un LU medicīnas fakultāte apvienotos, radot vienu spēcīgu LU Medicīnas Akadēmiju. Turklāt pašreizējais Anatomijas un antropoloģijas institūts varētu palikt nemainīts un institūta zinātnieki pēc tradīcijas varētu joprojām nodoties antropoloģiskām studijām un Latvijas tautas dzīvā spēka pētīšanai.

Savukārt medicīnas apmācību varētu pārorganizēt un vadīt atsevišķa Medicīnas Izglītības komiteja, kuras pārziņā būtu arī doktorantūras programmas medicīnas un zobārstniecības specialitātēs.” Tāds bija ilggadējā medicīnas pedagoga un zinātnieka skatījums uz medicīnas studijām arī Latvijā.

N. Cauna pieder tai Latvijas mediķu un zinātnieku paaudzei, kas savu radošo potenciālu tikai daļēji paspēja realizēt brīvās Latvijas laikā, lielākā daļa viņa dzīves pagāja svešumā Anglijā un ASV, taču iegūtā perfektā profesionālā izglītība, kādu 30. gados spēja nodrošināt Latvijas augstskola, ļāva viņam pēc kara arī brīvajā pasaulē kļūt par ievērojamāko latviešu cilmes anatomu.

VĒRES

1. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 6. lpp.
2. Turpat, 3.–4. lpp.; Cauna N. *Curriculum Vitae un zinātnisko darbu saraksts*. Rakstīts apmēram 1982. gadā. [Glabājas Jēkaba Prīmaņa Anatomijas muzejā]; Lindberga R. Egregius antropologus et anatomus Latviensis // *Latvijas Ārsts*. 1994, Nr. 2, 188. lpp.
3. Arājs K. Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā // *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 201.–235. lpp.
4. Turpat.
5. Turpat.
6. Vilde J. Materiāli par lībiešu antropoloģiju // *LU Raksti*. Rīga, 1924, 11. sēj., 93.–181. lpp.; Jērums N., Vītols T. Beitrage zur Anthropologie der Letten // *LU Raksti*. 1928, 18. sēj., 279.–386. lpp.; Lapsa P. *Antropoloģiski dati par Bauskas apkārtnes latviešiem*. Rīga, 1931 (manuskripts); Miltiņš A. *Antropoloģiskie dati par Vidzemes piekrastes iedzīvotājiem*. Rīga, 1934 (manuskripts).
7. Arājs K. Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā // *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 225.–226. lpp.
8. Arājs K., Lindberga R. Nikolajam Caunam – 75 // *Veselība*. 1989, Nr. 6, 15. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 8.–16. lpp. (karaklausības apliecība).
9. Backman G. Die Koperlange der letten // *Upsala Lakareforenings forhandlingar*. 1924; Alksnis J. Recenzija: Haarfarbe un Haarform der letten. Prof. G. Backman // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, 6./7. burtn., 166.–167. lpp.; Alksnis J. Recenzija: Die Koperlange der Letten. Prof. Dr. med. Gaston Backmann // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, 4./5. burtn., 131.–132. lpp.; Backman G. Anthropologische Beitrage zur Kenntnis der Bevölkerung Lettlands // *LU Raksti*. 1925, 12. sēj., 367.–379. lpp.
10. Prīmanis J. Latviešu antropoloģiskās īpašības // *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga, 1934, 1.–11. lpp.
11. J. Prīmaņa Anatomijas muzejs. Antropoloģiskais fonds.

12. Arājs K. *Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā*. 127.–128. lpp.
13. Grāvere R. Latgales antropoloģija reģionālā griezumā // *LVIŽ.* 2008, Nr. 3, 62.–95. lpp.
14. Turpat.
15. Денисова Р. К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и литовцев // *Latv. ZA Vēstis*. 1958, Nr. 2 (127), 1.–33. lpp.; Denisova R. Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā // *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 1999, 9. lpp.
16. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 9. lpp. (karaklausības apliecība).
17. Kokare I., Cauna N. Latviešu vīriešu somatisko pazīmju teritoriālā mainība 1939. gadā // *Acta medico-Historica Rigensia*. 1999, vol. IV (XXIII), 373.–390. lpp.; Kokare I. Latvijas karavīru bioloģiskā statusa izvērtējums, pamatojoties uz 1939. un 1996. gada izpētes datiem // *Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga, 1998. 36 lpp.; Kokare I., Vētra J. Profesora Nikolaja Caunas antropoloģiskie pētījumi Latvijas armijā 1939. gadā un iegūto datu analīze pēc 57 gadiem // *Pasaules Latviešu ārstu III kongresa tēzes*. Rīga, 1997, 116. lpp.
18. Cauna N. Par latviešu asinsgrupām // *Ārstniecības Žurnāls*. 1943, Nr. 4, 254.–265. lpp.
19. Balode K. Par latviešu asinsgrupām // *Acta Soc. Biol. Latviae*. Vol. 7; Skujenieks M. *Latvija. Zeme un iedzīvotāji*. Rīga, 1927; Dolietis K. The blood Groups of the Latvians // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1934, IV sēj., 57.–63. lpp.
20. Spilners A. Par latviešu asins grupām // *Ārsti*. 1940, Nr. 4 (marts), 240.–241. lpp.
21. Денисова Р. Основные итоги антропологических исследований // *Историческая наука Советской Латвии на современном этапе*. Рига, 1983, с. 92–116; Sistonen P., Virtaranta-Knowles K., Denisova R. The LWb Blood Group as a Marker of Prehistoric Baltic Migrations and Admixture // *Human Heredity*. 1999, Nr. 49, p. 154–158; Denisova R. Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā // *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 1999, 9., 17.–18. lpp.
22. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 25. lpp.
23. Гравере Р. *Этническая одонтология латышей*. Рига, 1987. 240 с.; Grāvere R. Latvijas mezolīta – agrā neolīta odontoloģiskā materiāla vērtējums Austrumeiropas senākās vēstures aspektā // *LVIŽ.* 1998, Nr. 2, 5.–18. lpp.; Grāvere R. Zvejnieku kapulauka neolīta iedzīvotāju odontoloģiskais raksturojums un daži somugru ģenēzes odontoloģiskie aspekti // *LVIŽ.* 2001, Nr. 4, 5.–27. lpp.
24. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki // *LAZA apkārtraksts 1975*. Nr. 109, 1.–2. lpp.; Grāmatiņš A. Medicīnas fakultāte // *Baltijas universitāte 1946–1949*. Minstere, 1989, 104.–109. lpp.; Dunsdorfs E. Baltijas universitātes latviešu mācībspēki // *Archivs*. 24. sēj., 1984, 225.–232. lpp.
25. Zalcmane M. Par Baltijas universitāti // *LAZAS apkārtraksts*. 1969, Nr. 94/95, 3. lpp.
26. Cauna N. Nature and functions of the papillary ridges of the digital skin // *Anat. Rec.* 1954, 119, p. 449–468; Cauna N. Structure of digital touch corpuscles // *Acta Anat.* 1958, 32, p. 1–23; Cauna N. Cholinesterase activity in the somatic and automatic nerve supply of the skin // *Annales d, histochemie*. 1963, vol. 8, p. 75–84.
27. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki (Nikolajs Cauna) // *LĀZAS apkārtraksts*. 1975, Nr. 109, 1.–2. lpp.; Dunsdorfs E. Medicīniskā personāla īsbiogrāfijas // *Nikolajs Cauna. Archivs*. 14. sēj., 1974, 279. lpp.
28. Izsaku visdziļāko pateicību akadēmiķim J. Stradiņam par man uzticētajām J. Prīmaņa vēstulēm Paulam un Jānim Stradiņiem no Pitsburgas.

29. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki (Nicolajs Cauna) // *LĀZAS apkārtraksts*. 1975, Nr. 109, 1.–2. lpp.
30. Cauna N. *Curriculum vitae. Membership in Professional and scientific societies*. 1982.
31. Cauna N. Medicīnas skolas pārejas laikmetā // *Latvijas Ārsts*. 1999, Nr. 5, 301.–303. lpp.

Summary

The article is devoted to one of the greatest Latvian anatomists Nikolai Cauna (Fuchs), who studied at the Medical faculty of the Latvian University (1932–1942), and was also the assistant at the Anatomical Institute. During the 30–40ties N. Cauna took part in the anthropological studies of Latvians. The works he had worked on include studies on the anthropology of the inhabitants of Latgale (1935), research on the new soldiers in various Latvian regions (1939), the spread of Latvian blood types (1943) and research on teeth and palate (unfinished).

During the period 1946–48 N. Cauna did his academic work in Hamburg (later in Pinneberg). He not only was giving lectures, but also established and led the institute of anatomy.

After a visit in Pinneberg from a British university representative in 1948, N. Cauna was asked to be a lecturer in Britain. During that time N. Cauna was working in the institute of anatomy at the Durham University in England. In 1954 N. Cauna received the M.Sc. degree which was followed by receiving the Dr. Sc. degree in 1961.

In 1961 N. Cauna moved to Pittsburgh, where he was working at the University of Pittsburgh from 1961 till 1975 as the professor of anatomy. Since 1983 he worked as the head of the institute of anatomy and in 1984 N. Cauna became Emeritus Professor of the University of Pittsburgh.

During his work in the USA N. Cauna got involved in solving different clinical problems by working with clinicians. The historical heretical of N. Cauna include over 100 scientific works and other publications. It is undeniable that he is one of the greatest Latvian anatomists after the Second World War.

Keywords: *Nicolajs Cauna, anatomist, anthropologist.*